

Karolina Tetych*

Rotunda Zamojska jako miejsce straceń nauczycieli z Zamościa i okolic

Zamość Rotunda As a Place of Execution of Teachers from Zamość and the Surrounding Area

Abstract: The article presents the Zamość Rotunda, built in 1825–1831, which during World War II, in 1940–1944, became a German POW Transit Camp of the Security Police, subordinated to the Gestapo, a place of martyrdom and execution of the population of the Zamość region, thousands of Poles, Russians and Jews. It focused in particular on showing her place of martyrdom of the Polish intelligentsia in Zamość and the surrounding area: city authorities, clergy, teachers and students, lawyers, city officials, Polish soldiers and their families, representatives of noble families, as well as local peasants.

Keywords: Zamość Rotunda, World War II, teachers of the Zamość region.

* Karolina Tetych (ORCID: 0009-0001-3247-0598) – mgr, pracownik Instytutu Pedagogiki w Akademii Zamojskiej; kontakt: karolina.tetych@akademiazamojska.edu.pl.

Rotunda Zamojska to miejsce znaczące zarówno dla mieszkańców Zamościa, jaki i całego regionu. W czasie drugiej wojny światowej była ona miejscem straceń wielu tysięcy ludzi przywożonych z całej Zamojszczyzny. Stanowi ważny element historii wiązany z tragiczną śmiercią inteligencji polskiej, w tym nauczycieli. Metodą zastosowaną w pracy będzie analiza dokumentów znajdujących się w miejscu pamięci na ul. Droga Męczenników Rotundy 1 oraz metoda biograficzna umożliwiająca przeprowadzenie analizy i opisu określonego wycinka rzeczywistości¹. Przeanalizowane zostały dokumenty udostępnione na ekspozycji stałej znajdującej się na Rotundzie Zamojskiej pt. „Ku przestrodze i pamięci. Rotunda Zamojska 1939–1944”. Zastosowanie metody biograficznej umożliwia skupienie uwagi na indywidualnych historiach osób, które miały znaczący wpływ na dane wydarzenie, natomiast analiza dokumentów pozwala na systematyczne badanie źródeł pisanych, co jest kluczowe dla zrozumienia kontekstu historycznego oraz społecznego. Celem artykułu jest przybliżenie historii Rotundy Zamojskiej jako miejsca straceń nauczycieli z Zamościa i okolic, a także wprowadzenie do szerszych badań nad cierpieniem nauczycieli, którzy w ramach represji, jakim poddawana była inteligencja polska w latach 1939–1944 poświęcili swoje życie w obronie wartości edukacji i wolności.

Rotunda Zamojska w początkach wojny

W latach 1825–1831 zgodnie z projektem generała Jana Chrzyciela Malleta-Malletskiego wybudowano Rotundę, która zaczęła stanowić główną część fortyfikacji twierdzy². Rotunda położona jest w południowej części Zamościa, 800 m od Ratusza stojącego w centrum starego miasta³. Jej zadaniem było wzmacnianie Zamościa od południa. Umieszczona na stałej kępie wokół błotnistych łąk, wysunięta 500 m od fosy. Nazwa jej pochodzi od okrągłego kształtu o średnicy zewnętrznej 54 m, wewnątrz miała dziedziniec o średnicy 38,5 m.

- 1 M. Łobocki, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków 2011, s. 243–257.
- 2 Muzeum Zamojskie, Rotunda Zamojska, Ekspozycja stała: „Ku przestrodze i pamięci. Rotunda Zamojska 1939–1944”, <https://wydarzenia.interia.pl/lubelskie/news-ku-przestrodze-i-pamieci-rotunda-zamojska-1939-1944,nId,1158653>, dostęp: 11.07.2024.
- 3 E. Suchora, *Rotunda Zamojska*, Zamość 1975, s. 6.

Wokół dziedzińca znajdowało się 20 identycznych, koncentrycznie rozstawionych cel, uformowanych radialnie i otwartych na dziedziniec za pomocą arkad, przez które można było wtaczać armaty. W celach od zewnątrz znajdowały się okna strzelnicze⁴. Mury zewnętrzne otaczające Rotundę mają 9,5 m wysokości, budynek pokryty jest warstwą półtorametrowej grubości ziemi⁵. Rotunda przestała pełnić funkcję działobitni, została przekształcona w tzw. Prochownię – miejsce składania amunicji przez jednostki wojskowe. Swoją amunicję przechowywały stacjonujące w Zamościu: 9. Pułk Piechoty Legionów oraz 3. Pułk Artylerii Lekkiej⁶. Funkcję prochowni Rotunda pełniła do 1939 r.⁷

W 1939 r. Rotundę przekształcono w obóz jeniecki, w którym przetrzymywano jeńców wojennych, głównie żołnierzy Wojska Polskiego. Jednakże jej rola uległa zmianie w czasie wojny, wówczas Niemcy zaczęli wykorzystywać ją jako miejsce straceń. 19 czerwca 1940 r. utworzyli tam obóz przejściowy dla osób aresztowanych w ramach Nadzwyczajnej Akcji Pacyfikacyjnej AB, której celem było ludobójstwo polskiej inteligencji oraz osób związanych z ruchem oporu⁸.

W obozie nie było dostępu do studni ani wody do picia. Żołnierze niemieccy w małych okienkach strzelniczych umieszczali kłody drzewa, aby uniemożliwić osadzonemu w celach wydostanie się na zewnątrz. Jedyna brama wejściowa prowadząca na dziedziniec obozu z zewnętrznej strony była metalowa, a z wewnętrznej drewniana. Wokół dużego okrągłego placu było kilkumetrowe ogrodzenie z drutu kolczastego. W bramie wyjściowej znajdowała się furtka prowadząca na teren przeznaczony bezpośrednio dla osób internowanych. Na środku dziedzińca rosła delikatna trawa, jednak dokoła niej znajdowała się około trzymetrowej szerokości bieżnia. Więźniowie bez względu na wiek i stan zdrowia musieli biegać dokoła bieżni trzy razy dziennie, jednocześnie Niemcy

4 Muzeum Zamojskie, Rotunda Zamojska, Ekspozycja stała.

5 E. Suchora, *Rotunda Zamojska*, s. 6.

6 Muzeum Zamojskie, Rotunda Zamojska, Ekspozycja stała.

7 *Zabytki Rotunda*, <https://web.archive.org/web/20110904062659/http://www.turystyka.zamosc.pl:80/pl/page/329/rotunda.html>, dostęp: 11.07.2024.

8 E. Romanowska, *Rotunda Zamojska – Pomnik Męczeństwa Zamojszczyzny*, <https://www.witrynahistoryczna.pl/warto-zobaczyc/rotunda-zamojska-pomnik-meczenstwa-zamojszczyzny/>, dostęp: 25.09.2024.

bili ich po całym ciele. Przed wyjściem do cel więźniom kazano się czołgać kilkanaście metrów. Osoby starsze miały problem z bieganiem po dziedzińcu, wówczas Niemcy kazali im wchodzić do cel, rozebrać się, pozostawić wewnątrz rzeczy i, wróciwszy na dziedziniec, biegać dalej. Jednak, gdy dalej nie dawali rady biegać, byli bici i najczęściej padali na ziemię martwi. Wobec wszystkich aresztowanych stosowano te same metody. Po usłyszeniu odpowiedniej komendy wszyscy więźniowie równocześnie mieli wybiec na plac, ustawiając się w dwusereg przed swoimi celami. Niemcy przeprowadzali musztrę tak długo, aż więźniowie nie wykonali sprawnie poleceń, a plac momentalnie nie zostawał pusty. Aby uniknąć śmierci, aresztowani pomagali sobie, zwłaszcza osobom starszym, chwyтали je pod ręce i w trakcie trwania musztry szybko wprowadzali i wyprowadzali z cel.

Aresztowaną ludność z różnych regionów Zamojszczyzny przywożono na Rotundę autobusami oraz ciężarówkami w ciągu dnia oraz w nocy. Dzięki dogodnemu położeniu Rotundy, hitlerowcy wybrali ją jako miejsce masowego ludobójstwa, a metody przez nich stosowane miały sponiewierać godność człowieka⁹. Początkowo osoby przetrzymywane Rotundzie aresztowane były, wydawałoby się, przypadkowo, podczas łapanek, akcji odwetowych, a nawet w kościołach podczas nabożeństw, np. w maju 1943 r. w Kosobudach zatrzymano kilkaset osób, z których większość została przewieziona do Rotundy¹⁰. Ofiary do obozu w Rotundzie przywożone były głównie z czterech powiatów: biłgorajskiego, hrubieszowskiego, tomaszowskiego i zamojskiego. W czasie Akcji Zamość trafiały tu także osoby z powiatu: janowskiego, kraśnickiego i krasnostawskiego.

Wydarzenia okupacji hitlerowskiej na Rotundzie dzielą się na cztery okresy.

1. Od października 1939 r. do wiosny 1940 r. żołnierze niemieccy zaczęli tu rozstrzeliwać pierwsze pojedyncze osoby¹¹. Rotunda nie pełniła jeszcze roli więzienia czy obozu, jednak tereny znajdujące się nieopodal zaczęto ogradzać płotami z kolczastego drutu oraz ustawiać warty po zewnętrznej stronie.

9 E. Suchora, *Rotunda Zamojska*, s. 6–8.

10 Tamże, s. 18.

11 A. Kędziora, *Rotunda – obóz hitlerowski*, <https://www.zamosciopedia.pl/index.php/hasla-alfabetycznie/r/ro-rr/3195-rotunda-oboz-hitlerowski>, dostęp: 13.07.2024.

2. Od wiosny 1940 r. do 1942 r. Rotunda była już obozem przejściowym, ale zaczynała już pełnić rolę obozu zagłady.

3. Od jesieni 1942 r. do zimy 1943 r., gdy przeprowadzano masowe akcje wysiedleńcze, ludność cywilną osadzano w Rotundzie i rozstrzeliwano.

4. Od wiosny 1943 r. do lipca 1944 r. na Rotundzie masowo mordowano ludzi, a zwłoki palono na stosie, starając się zacierać ślady ludobójstwa¹².

Wewnątrz Rotundy, na środku dziedzińca, układano stos, naprzemiennie warstwy drewna i zwłok zamordowanych ludzi. Hitlerowcy wcześniej wydobywali zwłoki z mogił, polewali je smołą i układali na poszczególnych warstwach¹³. Ogień płonął na środku dziedzińca przez dzień i noc, a czarny dym i nieprzyjemny zapach spalenizny unosił się nad miastem¹⁴. Niemcy paląc ofiary, próbowali zatrzeć ślady swoich zbrodni. Na stosie oprócz ciał wydobytych z Rotundy, płonęły również ciała osób z grobów zbiorowych z okolic Zamościa, np. 13–16 lipca 1944 r., przywieziono i palono zwłoki pomordowanych z cmentarza żydowskiego w Szczebrzeszynie. Niemcy zbierali popiół powstały z ciał ludzkich i składali go w dolach po ekshumacji lub wrzucali do rzeki po lewej stronie od bramy wejściowej¹⁵. Mieszkaniec Zamościa, Zygmunt Łupina¹⁶ wspominał:

Kiedy w lipcu 1944 roku do Zamościa wkroczyły wojska radzieckie, Niemcy się wycofali, ja natychmiast, następnego dnia udałem się na Rotundę, bo wiedziałem, że tam ten mój wujek o dwa lata starszy ode mnie przebywał. Chciałem znaleźć jakiś jego ślad. Otóż było sporo ludzi na Rotundzie wówczas w tym dniu. Był to może 26 lipca, bo chyba do Zamościa

12 E. Suchora, *Rotunda Zamojska*, s. 7.

13 A. Kędziora, *Rotunda – obóz hitlerowski*.

14 Przewodnik po Zamościu i Roztoczu, *Rotunda Zamojska*, <https://przewodnikzamosc.pl/?p=6081>, dostęp: 13.07.2024; *Listopadowe Zwiedzanie Zamościa – Katedra, Rotunda, Miejsca Pamięci...*, Przewodnik po Zamościu i Roztoczu, <https://przewodnikzamosc.pl/?p=4241>, dostęp: 12.07.2024.

15 Muzeum Zamojskie, *Rotunda Zamojska*, Ekspozycja stała.

16 Zygmunt Łupina – urodził się 2 maja 1929 r. w Obroczy koło Zamościa. Maturę zdał 1950 r. Od czasów liceum był członkiem Związku Młodzieży Polskiej, studiował weterynarię na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, jednak jej nie skończył, a w 1959 r. skończył historię na UMCS, był członkiem Związku Nauczycielstwa Polskiego.

25 lipca wkroczyły wojska radzieckie. I jak mówiłem, Niemcy palili zwłoki, ale w ostatnich dniach widocznie nie mieli już czasu albo może materiału i wobec tego likwidując resztki tych, którzy byli na Rotundzie już ich nie spalili, tylko wrzucili w takie doły, w którym ukrywali przed bombardowaniami samochody. Pamiętam, były cztery doły, w każdym z tych dołów tak pośpiesznie, płytko przykrytych ziemią było kilkadziesiąt zwłok: 60–70. I ja, mimo że już cuchnęły, przyglądałem się bacznie, szukałem swojego wujka. I zauważyłem, że mimo, że nie mieli czasu, mimo tego, że znad Bugu słyszać już było strzały artylerii radzieckiej, mimo tego, że zbierali się do ucieczki, to jeszcze tych więźniów torturowali. Bo widziałem zwłoki, gdzie od stóp odstawały płaty skóry, byli widocznie bici i widziałem jedne zwłoki przepiłowane na pół. Nie wiem czym¹⁷.

Podobnie jak w innych miejscach zagłady, Niemcy, wiedząc o zbliżających się wojskach radzieckich, nie zaprzestawali mordowania ludzi, wręcz przeciwnie starali się zdynamizować akcje likwidowania świątków swoich zbrodni: bezlitośnie traktowali więźniów, torturowali, mordowali.

Po wojnie liczba zamordowanych w Rotundzie szacowana była na około 20 tys. osób, obecnie przyjmuje się, że mogło to być 8 tys.. Przypuszcza się, że około 50 tys. więźniów przeszło przez obóz. Po przeprowadzeniu ekshumacji na terenie Zamojszczyzny odkryto szczątki 45 482 poległych i zamordowanych, głównie Polaków, Żydów oraz Rosjan¹⁸. Za zbrodnie dokonane na Rotundzie nikt nie został osądzony, a Rotunda Zamojska stała się symbolem tragedii mieszkańców Zamościa i Zamojszczyzny w okresie drugiej wojny światowej¹⁹.

- 17 Z. Łupina, *Terror niemiecki w Zamościu. Więzienie w Rotundzie, fragment relacji świadka historii*, Archiwum Programu Historia Mówiona, <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/145795/edition/139587/content>, dostęp: 13.07.2024; Zygmunt Łupina, *Pracownia Historii Mówionej*, <https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadcowie/zygmunt-lupina/>, dostęp: 12.07.2024.
- 18 E. Koper, *Rotunda – pierwsze upamiętnione miejsce martyrologii na Zamojszczyźnie*, https://pha.rzeszow.ap.gov.pl/wp-content/uploads/2021/12/zeszyt33/Ewa%20K%20oper.pdf?fbclid=IwZXhobgNhZWOCMTAAAR1X2ojRdeQbjPEZnYt_AeT2-PTf16lGdtNvVbj6FiztgBJBgms8XcrAr124_aem_IBHeoygfVSIeIOYSTYUqbw, dostęp: 13.07.2024.
- 19 Muzeum Zamojskie, Rotunda Zamojska, Ekspozycja stała.

Rotunda Zamojska jako miejsce kaźni nauczycieli

Na Rotundzie Zamojskiej życie straciła elita intelektualna oraz wybitni przedstawiciele społeczności Zamościa i okolic, w tym nauczyciele zaangażowani w tajne nauczanie. Podjęli oni walkę z okupacją niemiecką zgodnie z Deklaracją Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego z 28 marca 1939 r., która dotyczyła gotowości w służbie Polsce w przypadku niemieckiej agresji. Od początku wojny nauczyciele prowadziła zajęcia dla uczniów zarówno podstawowych, jak i średnich. Już w 1939 r. powstała Tajna Organizacja Nauczycielska (TON), która była odpowiedzią środowisk pedagogów na niemiecką akcję zamykania i likwidowania polskich szkół, był to zakonspirowany oddział Związku Nauczycielstwa Polskiego (ZNP). Jej celem było prowadzenie tajnego nauczania, ochrona polskiej kultury oraz tożsamości narodowej w okupacyjnych warunkach²⁰. TON przygotował jednolity program nauczania i ustalił zasady organizacyjne związane z liczbą uczniów w grupach, godzin oraz miejsc nauki. Starano się zadbać o: zachowanie polskiego dziedzictwa, realizację nauczania na wszystkich poziomach, pomoc osobom potrzebującym, wsparcie materialne i nauczycieli, zwłaszcza pomoc uwięzionym i ściganym nauczycielom i innym pracownikom oświaty, przestrzeganie zasad konspiracyjnych mających na celu bezpieczeństwo prowadzonych działań edukacyjnych, współpracę z demokratycznymi ruchami w walce zbrojnej o wolność Polski oraz dbanie o odpowiednią postawę nauczycieli oraz pracowników kulturalno-oświatowych wobec okupanta i jego polityki, a także wobec własnego narodu i państwa. W całym kraju tworzone sieć placówek szkół średnich i wyższych, a TON zastosowała system piątkowy (w skład kierownictwa wchodzi pięć osób ze szczebla powiatu lub gminy)²¹.

Zamość jako miasto z wielowiekowymi tradycjami oświatowymi i edukacyjnymi szybko utworzyła tajną strukturę nauczania. Pierwsze komplety rozpoczęły się już w grudniu 1939 r. Chęć uczestnictwa w nich zgłosiło około

20 P. Wierzbicki, *Bojownicy niepodległości. Tajna Organizacja Nauczycielska – kryptonim Związku Nauczycielstwa Polskiego (1939–1945)*, „Głos Nauczycielki”, 2023, nr 39, s. 15.

21 Muzeum Zamojskie, Rotunda Zamojska, Ekspozycja stała.

30% przedwojennych gimnazjalistów, utworzono więc dwa ośrodki tajnego nauczania. Pierwszy, męski kierowany przez Tadeusza Gajewskiego oraz drugi, żeński zarządzany przez Stanisławę Żochowską²². W Zamościu powiatową strukturę TON powołano w 1941 r., a na jej czele stanęli: Tadeusz Gajewski, Adolf Kaźmirowicz i Stanisław Kuna²³. Tajne nauczanie odbywało się w różnych punktach miasta, w prywatnych domach i mieszkaniach nauczycieli, rodziców, którzy chcieli, aby ich dzieci zdobywały wiedzę. Rodzice angażowali się w organizowanie tajnego nauczania, pomagając nauczycielom. Lekcje były prowadzone w małych grupach, niektóre dopiero zaczynały, a inne kontynuowały naukę, które znajdowały się w odpowiednim miejscu. Zamojscy nauczyciele i dyrektorzy szkół często byli włączani w struktury ZWZ-AK. Angażowali się w pracę związaną z kolportażem prasy podziemnej oraz wywiad. Systematycznie prowadzili nasłuchy radiowe, a zasłyszane wiadomości przepisywali na maszynie, odbijali na powielaczu i rozpowszechniali, jako jedyne źródło prawdziwych wiadomości. Do Zamościa docierała także prasa konspiracyjna z Warszawy, ale w mieście wydawano także podziemne czasopisma, np. „Echa Leśne”. Poza nauczycielami w działania kolportażowe angażowali się uczniowie, absolwenci szkół oraz rodzice, biorąc także udział w akcjach bojowo dywersyjnych²⁴. W działaniach tych życie straciło wielu nauczycieli, którzy byli przetrzymywani nie tylko w Rotundzie, ale także osadzani w obozach koncentracyjnych i zagłady, wywożeni na roboty na teren Niemiec, a nawet wykorzystywani do niewolniczej pracy na rzecz Niemców w swoich rodzinnych stronach.

15 czerwca 1946 r., dzięki staraniom i zaangażowaniu nauczycieli i uczniów w kościele rektoralnym pw. św. Katarzyny w Zamościu, odsłonięto pomnik pamięci nauczycieli i uczniów szkół średnich. Na pomniku znajduje się napis: „Rotunda, Oświęcim, Majdanek, Treblinka, Warszawa, Palmiry, Dachau, Ora-

22 L. Kniaziowa, *Tajne nauczanie w Zamościu w czasie okupacji – fragment relacji świadka historii z 20 czerwca 2008*, Pracownia Historii Mówionej, <https://teatrnn.pl/historiamowiona/fragmenty/tajne-nauczanie-w-zamosciu-w-czasie-okupacji/>, dostęp: 20.07.2024.

23 Tamże.

24 Muzeum Zamojskie, Rotunda Zamojska, Ekspozycja stała.

nienburg, Ravensbruck, Manthausen, Hamburg, Buchenwald i w wielu innych kaźniach. Niech męczarnie nasze i śmierć ofiarom będą posiewem miłości ojczyzny dla przyszłych pokoleń”²⁵.

W krótkich notatkach biograficznych przywołano wybranych nauczycieli z Zamościa, którzy ponieśli śmierć w czasie wojny.

- Zygmunt Syrek urodził się 1899 r., pracował w Seminarium Nauczycielskim w Szczebrzeszynie, a od 1935 r. w gimnazjum w Zamościu. Uczestniczył w tajnym nauczaniu. Zginął w Oświęcimiu 1941 r.

- Roman Osuch urodził się 1907 r. Od 1932 r. był redaktorem szkolnej gazety „Bratniak”, a od 1938 r. uczył w Szkole Handlowej w Zamościu. Został aresztowany za uczestnictwo w konspiracji. Dokładna data jego śmierci i miejsce nie są znane, jedne źródła podają, że był to 1944 r., prawdopodobnie Oświęcim lub Dachau.

- Karol Cieśliński urodził się 1903 r. w Leżajsku, studia ukończył na Uniwersytecie Lwowskim, tam też obronił doktorat z filozofii, uczył w Seminarium Nauczycielskim w Leśnej Podlaskiej. W latach 1935–1939 pracował jako nauczyciel języka polskiego w zamojskim gimnazjum. Brał udział w tajnym nauczaniu. Aresztowany w marcu 1941 r., zginął 18 listopada 1942 r. w Oświęcimiu.

- Ks. Antoni Gomółka urodził się w 1906 r. w Kąkolewnicy, ukończył gimnazjum w Białej, był absolwentem lubelskiego seminarium. Od 1932 r. uczył religii w szkole nr 6 w Zamościu. Miał bardzo dobry kontakt z młodzieżą, pracował w harcerstwie. Został zarażony tyfusem, aby móc uciec ze szpitala, jednak zrezygnował z tego pomysłu, nie chcąc narazić policjanta, który go pilnował, a którego córkę uczył. 15 września został rozstrzelany na Rotundzie. Podawane są też inne daty jego śmierci, mógł to być 7 lub 8 sierpnia 1941 r. Prochy księdza Gomółki anonimowo spoczywają na terenie Rotundy.

- Stanisław Przybyłowicz rodził się w 1898 r. w Jarosławskim, był absolwentem Seminarium Nauczycielskiego. Ukończył Wyższe Kursy Nauczycielskie. Od 1935 r. był kierownikiem Szkoły Powszechnej nr 3 w Zamościu. Był działaczem postępowej oświaty. Z zamiłowania przyrodnik. Aresztowany, zginął w Dachau w 1942 r.

25 Tamże.

• Stanisław Witeszczak urodził się w Stryju w 1895 r. Ukończył gimnazjum we Lwowie, a w 1922 r. Wyższe Kursy Nauczycielskie w Lublinie. Był kierownikiem szkół w Perespie i Rzeplinach, a w latach 1932–1934 7-klasowej szkoły w Tyszowcach. W latach 1934–1939 kierował zamojską „Mickiewiczówką”. Zamordowany w Katyniu 1940 r.²⁶

Obecnie na środku Celi Nauczycielskiej (cela numer XIII) na Rotundzie Zamojskiej znajduje się okazały pomnik upamiętniający śmierć 90 nauczycieli z terenu Zamojszczyzny²⁷.

Il. 1. Cella nauczycielska – pomnik znajdujący się na Rotundzie Zamojskiej upamiętniający śmierć 90 nauczycieli z terenu Zamojszczyzny

Źródło: Fot. Karolina Tetych, Zamość, 11 lipca 2024 r.

26 A. Kędziora, *Zamościopedia*, <https://www.zamosciopedia.pl/>, dostęp: 22.07.2024.

27 Tamże.

Rotunda Zamojska stanowi miejsce upamiętniania ofiar zbrodni hitlerowskich, dokonywanych na Zamojszczyźnie. Znajduje się tam 20 udostępnionych do zwiedzania cel, w których znajdują się ekspozycje ukazujące losy i męczeństwo Polaków podczas drugiej wojny światowej. Zwiedzanie Rotundy zaczyna się od ruiny celi, która została zbombardowana we wrześniu 1939 r. podczas nalotu lotnictwa niemieckiego²⁸. Cella druga nazywana jest Cella Gospodarczą, w której przedstawiono, jak wyglądała Rotunda w XIX w. Kolejne cele to: trzecia – Cella Wołyniaków, czwarta – Cella Więźniów Politycznych (niegdyś nazywana Cella Powstańców Warszawy), piąta – Cella Prawników i Sędziów, szósta – Cella Sybiraków, siódma – Cella Stowarzyszenia Kupców Polskich, ósma – Cella Harcerzy, dziewiąta – Cella Więźniów Majdanka, dziesiąta – Cella Księży i Duchowieństwa, jedenaście – Cella Więźniów Oświęcimia, dwunasta – Cella Pocztców, trzynasta – Cella Nauczycieli, czternasta – Cella Partyzantów, piętnasta – Cella Spółdzielców, szesnasta – Cella Żydów Zamojskich, siedemnasta – przedstawia Zamość w 1939, osiemnasta – ukazuje Zamość i Zamojszczyznę w latach 1940–1942, dziewiętnasta cella poświęcona jest Dzieciom Zamojszczyzny, dwudziesta – Cella Armii Krajowej²⁹. Na wystawach w celach znajdują się ekspozycje muzealne, obejmujące fotografie i dokumenty dotyczące okresu przed drugą wojną światową, okupacji hitlerowskiej na Zamojszczyźnie w tym akcji wysiedleńczej, losu Dzieci Zamojszczyzny oraz funkcjonowania obozu w Rotundzie. Na zewnętrznej ścianie budynku umieszczono 175 tablic poświęconych ofiarom wojny pochodzącym z Zamościa. Na środku dziedzińca Rotundy znajduje się płyta z napisem:

W miejscu tym zbrodniarze hitlerowscy masowo spalili na stosie zwłoki pomordowanych ofiar, więźniów Rotundy. Cześć ich pamięci³⁰.

Informacji na temat Rotundy Zamojskiej można szukać w samym miejscu straceń, a dokładnie na wystawie zorganizowanej przez Muzeum Zamojskie, zatytułowanej „Ku przestrodze i pamięci. Rotunda Zamojska 1939–1944”.

28 E. Suchora, *Rotunda Zamojska*, s. 6.

29 Muzeum Zamojskie, Rotunda Zamojska, Ekspozycja stała.

30 *Zabytki Rotunda*, <https://web.archive.org/web/20110904062659/http://www.turystyka.zamosc.pl:80/pl/page/329/rotunda.html>, dostęp: 22.07.2024.

Mówiąc o Rotundzie Zamojskiej, trzeba pamiętać o książce Zygmunta Klukowskiego pt. *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny*. Autor opisuje swoje aresztowanie oraz sytuację panującą na Rotundzie w czasie wojny.

Szkolnictwo Zamościa w czasie drugiej wojny światowej, losy uczniów i nauczycieli, miejsca ich męczeństwa oraz sposoby upamiętniania są bardzo ciekawym tematem badań. Artykuł jest swoistym rekonesansem badawczym, zapowiedzią pogłębionych badań, prowadzonych przez autorkę.

Streszczenie: W artykule przedstawiono Rotundę Zamojską, powstałą w latach 1825–1831, która w czasie drugiej wojny światowej, w latach 1940–1944, stała się niemieckim Jenieckim Obozem Przejściowym Policji Bezpieczeństwa, podległym gestapo, miejscem męczeństwa i kaźni ludności Zamojszczyzny, tysiacy Polaków Rosjan i Żydów. Skupiono się w nim zwłaszcza na ukazaniu jej miejsca martyrologii inteligencji polskiej Zamościa i okolic: władz miasta, duchowieństwa, nauczycieli i uczniów, prawników, urzędników miejskich, żołnierzy polskich i ich rodzin, przedstawicieli rodów szlacheckich, a także okolicznych chłopów.

Słowa kluczowe: Rotunda Zamojska, II wojna światowa, nauczyciele Zamojszczyzny.

Bibliografia

- Kędziora A., *Rotunda – obóz hitlerowski*, <https://www.zamosciopedia.pl/index.php/hasla-alfabetycznie/r/ro-rr/3195-rotunda-oboz-hitlerowski>, dostęp: 13.07.2024.
- Kędziora A., *Zamościopedia*, <https://www.zamosciopedia.pl/>, dostęp: 22.07.2024.
- Kniaziova L., *Tajne nauczanie w Zamościu w czasie okupacji, fragment relacji świadka historii z 20 czerwca 2008*, Pracownia Historii Mówionej, <https://teatrnn.pl/historiamowiona/fragmenty/tajne-nauczanie-w-zamosciu-w-czasie-okupacji/>, dostęp: 12.07.2024.
- Koper E., *Rotunda – pierwsze upamiętnione miejsce martyrologii na Zamojszczyźnie*, https://pha.rzeszow.ap.gov.pl/wp-content/uploads/2021/12/zeszyt33/Ewa%20K%20oper.pdf?fbclid=IwZXhobgNhZWOCMTAAAR1X2ojRdeQbjPEZnYt_Aet2PTf16lGdtNVYBj-6FitzgBJBgms8XCrARt24_aem_IBHeoygfvSIEIOYSTYUqbw, dostęp: 13.07.2024.
- Listopadowe Zwiedzanie Zamościa – Katedra, Rotunda, Miejsca Pamięci..., Przewodnik po Zamościu i Roztoczu, <https://przewodnikzamosc.pl/?p=4241>, dostęp: 12.07.2024.
- Łupina Z., *Terror niemiecki w Zamościu. Więzienie w Rotundzie, fragment relacji świadka historii*, Archiwum Programu Historia Mówiona, <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/145795/edition/139587/content>, dostęp: 13.07.2024.

- Misztal M., *Historia Celi Wołyńiaków*, <https://biblioteka.zamosc.pl/historia-celi-wolyniakow/>, dostęp: 12.07.2024.
- Nowak B., *Wspomnienia z pierwszych tygodni okupacji w Zamościu. Zapiski zamojskiego nauczyciela*, <https://zamosc.naszemiasto.pl/wspomnienia-z-pierwszych-tygodni-okupacji-w-zamosciu/ar/c5-9460697>, dostęp: 12.07.2024.
- Romanowska E., *Rotunda Zamojska – Pomnik Męczeństwa Zamojszczyzny*, <https://www.witrynahistoryczna.pl/warto-zobaczyc/rotunda-zamojska-pomnik-meczenstwa-zamojszczyzny/>, dostęp: 25.09.2024.
- Rotunda Zamojska, Przewodnik po Zamościu i Roztoczu*, <https://przewodnikzamosc.pl/?p=6081>, dostęp: 13.07.2024.
- Rzeźniak M., „*Ku przestrodze i pamięci. Rotunda Zamojska 1939–1944*”, <https://wydawnictwa.interia.pl/lubelskie/news-ku-przestrodze-i-pamieci-rotunda-zamojska-1939-1944,nId,1158653>, dostęp: 12.07.2024.
- Suchora E., *Rotunda Zamojska, Zamość 1975*.
- Wierzbicki P., *Bojownicy niepodległości. Tajna Organizacja Nauczycielska – kryptonim Związku Nauczycielstwa Polskiego (1939–1945)*, „*Głos Nauczycielki*”, 2023, nr 39, s. 15.
- Zabytki Rotunda*, <https://web.archive.org/web/20110904062659/http://www.turystyka.zamosc.pl:80/pl/page/329/rotunda.html>, dostęp: 22.07.2024.
- Zygmunt Łupina, *Pracownia Historii Mówionej*, <https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadkowie/zygmunt-lupina/>, dostęp: 12.07.2024.